

Kecskeméti Gábor

A régi magyarországi irodalomelmélet alappozíciói 1525: Melanchthon kidolgozza a *genus didascalicum* elméletét

A korszakszerkesztő bevezetője:

A dolgozat nem csupán leírja a címben jelzett új beszédmód kialakulását, hanem bevezet azokba a vitákba is, amelyek geneziséről s ezen belül forrásairól kibontakoztak. Még talán ennél is fontosabb, hogy körvonalazza: milyen teoretikus következményekkel járt elfogadása vagy elutasítása a 16–18. században a protestáns, illetőleg a katolikus világban.

Megjelent: Szegedy-Maszák Mihály (főszerk.), Jankovits László – Orlovsky Géza (szerk.), Jeney Éva – Józán Ildikó (munkatárs), *A magyar irodalom története*, I, Budapest: Gondolat Kiadó, 2007. 117–227.

Az összekapcsolt vagy összetett témát (...) hívják összekapcsolt kérdésnek is, midőn ezt kérdezik: (...) Vajon az ékesszólás megszelídítette-e az emberek vad szokásait, és létrehozta-e a polgári közösségeket? (Pécseli Király 1612)

Az európai retorikaelméletnek az antikvitástól örökölt, a három klasszikus eredetű *genus* által alkotott műnemi rendszerén Philipp Melanchthon végezte el az egyetlen jelentősebb hatású módosítást. Sem a *genus iudiciale*, sem a *genus deliberativum*, sem a *genus demonstrativum* nem tűnt megfelelőnek számára a protestantizmus kommunikációs eszményeinek adekvát retorikaelméleti leírásához. Mindenekelőtt a vallási, egyházi témájú templomi és iskolai kommunikáció retorikai kereteként egészítette ki egy negyedikkel az antik eredetű rendszert, kialakítva a tanító, oktató beszédnem, a *genus didascalicum* vagy *didacticum* szabályrendszerét.

Melanchthon felfogása fokozatosan alakult ki: első retorikai tankönyveiben még a *genus demonstrativum* belső tagolásával kísérletezett, a laudáció és a vituperáció mellett a tanítást és a megtörtént dolgok elbeszélését is e beszédnem szabályai közé vélte beoszthatónak. Ennek megfelelően a *genus demonstrativum* két fő részre osztotta: a hagyományos laudációs-vituperációs előírásokat felölelő *laudatorium* mellett kiegészítette a tanítást végző (a *simplex* és a *complexum* témára is kiterjedő) *doctrinale* változattal, harmadikként pedig még a *genus enarratorium* is itt tárgyalta, bár ez a másik két beszédnemből is egyenlő mértékben használatba vehető. Melanchthon felfogásának már ez a korai változata kiterjedt recepciók folyamatát indított el, és nemcsak a protestáns, még a katolikus elméletírók táborában is. Johannes Brenz württembergi reformátor valószínűleg 1533-ban (de feltétlenül 1528 után) keletkezett retorikája még a műnemek melanchthoni elméletének e korai változatát tartalmazza (Hermann 1964). A katolikus Caspar Macer 1561-ben Ingolstadtban keltezett és Augsburgban megjelent retorikai táblái szerint három *genus* van, minthogy „*Genus Didascalicum in Dialectica traditur. Est enim methodus docendi.*” („A *genus didascalicum* a dialektika tárgyalja. Az ugyanis a tanítás módszere.”) A *genus demonstrativum* azonban háromféle: „*dialecticum, quod declarat thema*” („a *dialecticum*, amely témát fejt ki”, ez lehet *simplex* vagy *compositum*), *historicum* vagy *encomiasticum* (Macer 1561).

A 16. századi protestáns retorikaelméletben azonban Melanchthonnak az a valamivel későbbi elgondolása vált széles körben elterjedtté, amely a *doctrinale* műfajait kiemelte a *genus demonstrativum*ból, és *genus didascalicum* vagy *didacticum* néven a három klasszikus eredetű *genus*szal azonos súlyú, negyedik kategóriaként helyezte el a műnemek rendszerében. A negyedik

beszédnem az *Institutiones rhetoricae* 1525. évi kiadásában szerepelt először: „Hoc tempore vel maximam usum in ecclesiis habeat, ubi non tantum suasoriae conciones habendae sunt, sed multo saepius homines dialectorum more, de dogmatibus religionis docendi sunt, ut ea perfecte cognoscere possint.” („Különösen manapság igen használatos az egyházi dolgokban, ahol nem csupán rábeszélő szónoklatokat kell tartani, de sokkal gyakrabban kell az embereket a dialektikusok szokása szerint a vallás dogmáiról tanítani, hogy azokat tökéletesen megismerhessék.” János István fordítása – vö. Krēsliņš 1992, 51). Melanchthon e retorikai műve első kiadásának éveként a szakirodalom 1521-et tartja számon, az újabb bibliográfiai összegzés azonban egy kiadást – kérdőjellel – már 1519-re datál (Keen 1988). Egyébként a műnek 24 kiadását regisztrálja, az utolsó 1533-ból való. Az új genust az *Elementa rhetorices* megfogalmazása tette szélesebb körben ismertté: „Vulgo tria numerant genera causarum. Demonstrativum, quo continetur laus et vituperatio. Deliberativum, quod versatur in suadendo et dissuadendo. Iudiciale, quod tractat controversias forenses. Ego addendum censeo διδασκαλικήν genus...” („Közönségesen három nemét tartják számon az ügyeknek. A bemutatót vagy szemléltetőt, mely dicséretet és feddést tartalmaz; a tanácskozót, mely a meggyőzés és lebeszélés körül forog; az ítélezőt vagy törvényszékit, mely vitatott törvényszéki ügyeket tárgyal. Véleményem szerint mellé kell még tenni a διδασκαλικήν nemét is...” János István fordítása – CR XIII, 421). Melanchthon e műve a szerző életében legalább 36 alkalommal jelent meg, s első kiadásának szokásos 1531-es évét ismét az újabb bibliográfiai vizsgálat alapján 1529-re módosíthatjuk (Keen 1988).

Melanchthon rendszerezésének eredete, antik vagy humanista előzményekből való levezethetősége ma is élénk, ám eddig kevés megfogható eredményt hozott diszkussziók tárgya. Carl Joachim Classen összegzése alapján elmondható, hogy – tekintetbe véve nemcsak a műfajokról, hanem a stíluszintekről, a statusokról, sőt az olvasmányok csoportjairól tett elméleti megjegyzéseket is – már a *genus historicum* antik visszakeresése is nehézségekbe ütközik, a tanító nemmel kapcsolatban pedig mindösszesen a Libaniosznak tulajdonított *Characteres epistolici*ben szereplő tanító levél és Türoszi Maximosz *Dialexeis*ének a filozófiailag képzett szónok érdemes működéséről adott, nem annyira a szabatos retorikai műnemekkel, inkább a négy platóni sarkalatos erénnyel kapcsolatba hozható felsorolása említhető. Melanchthon mindkét művet ismerhette: a Libanioszének editio princeps 1501-es, Maximoszé pedig ugyan 1517-es, Reuchlin azonban már 1488-ban birtokolta egy kéziratát. Az antik retorikaelméleti írások sosem bontották meg az arisztotelészi eredetű, kanonizáltnak tekinthető hármasműnemi rendszert, csupán alkalmoszerű, esetleges műfaji felsorolások fordulnak elő bennük. Ezekből meríthetett Melanchthon néhány ötletet a saját rendszerezéséhez, azonban „biztosan azonosítható antik előképei bizonyosan nem voltak” (Classen 2001–2003). Maga Melanchthon úgy fogta fel a kérdést, hogy az új genusból lényegében a dialektikából – amely „ars recte docendi” („a helyesen tanítás arsa”) – kerültek át az invenciók előírások (O’Malley 1983, 241; Schanze 1983).

E nagy jelentőségű és a 16–17. század egyik meghatározó paradigmájaként érvényesülő elméleti döntést legalább a retorikai megfontolások három gondolati körének kontextusában kell elhelyezni.

1. Már Cicero *Topicája* megállapította, hogy a beszéd tárgya szerint a szónoklat egyetemleges vagy részleges lehet. A három hagyományos beszédnem ezek közül csak részleges (*particulare*) beszéd tárgyra alapozódik, s így a cicerói terminust alkalmazva mindhárom a szónoki ügy (*causa*) határain belül marad. Az egyetemleges (*universale*) szónoklatot – Cicero szavával: *propositum* vagy *consultatio* – az különbözteti meg az ügyek tárgyalásától, hogy tárgyát idő, személy vagy más körülmény nem korlátozza. (Cicero *De inventionéjének* terminológiájában a *quaestiones-causae* ellentétpár van meg, s a retorika részének ekkor még csak az utóbbit tekintette: I, 6. A *Topica* az

előbbi propositumnak nevezte, s már részletesen tárgyalta: 21.) Az ilyen beszéd tárgy elméleti vagy gyakorlati jellegű is lehet.

Az egyetemleges és részleges beszéd tárgyak egymáshoz való viszonyáról tett egybehangzó állítások teljesen közkeletűek az európai retorikatörténetben. Az egyetemleges beszéd tárgy szokásos megnevezése *thesis* vagy *quaestio infinita*, a részleges beszéd tárgyé *hypothesis* vagy *quaestio finita*. Természetesen a *hypothesis* mindig magában foglal egy *thesis*-t (Quintilianus III, 5,9), így a szónok a *quaestio finita* tárgyalása közben is bocsátkozhat általános kitérőkbe, sőt akkor jár el leghelyesebben, ha *hypothesis* és *thesis* tárgyalását összekapcsolja. (A *De inventionéban* Cicero még óvott ettől: I, 6, de később maga is ezt tanácsolta: *Or.* 14; *De or.* III, 30; *Topica* 21; vö. Quintilianus III, 5,12–15. Azt is elismerte Cicero, hogy a *thesis* körében értékes szónoki gyakorlatokat lehet folytatni: *Tusc.* I, 4,7; II, 3,9; az utóbbiról lásd Poel 1989, 471–478.) Ezt az ókori eredetű tanítást – felekezeti különbség nélkül – csaknem valamennyi régi magyarországi retorikában is olvashatjuk. Buzinkai Mihály oratoriájának *De laudatione personarum* című fejezetében beszél részletesen arról, hogy a személyek dicsérete mindig alkalmat ad arra, hogy egy általános kérdésre kitérjünk, ahogyan Cicero is Archias védelmében a költői mesterséget magasztalta (Buzinkai 1659). A Michael Radau-féle retorika a *genus demonstrativum* általános ismereteinek összefoglalása közben javasolja, hogy ha a dolog nagysága vagy a magasztalt személy kiválósága megengedi, „*generalem discursum (...) facimus*” („általános okfejtésre térjünk” – Radau 1650/1656). A Soarez-féle retorikának az *inveniót* illető általános tanításai között Quintilianus eredeti szavait idézve olvasható, hogy az a legjobb szónok, aki *thesis* és *hypothesis* összekapcsolására képes (Soarez 1562). Georgius Worpitz kézikönyvében az *invenióról* szóló első könyv úgy fogalmaz, hogy *hypothesis*-t éppúgy lehet *thesis*-re visszavezetni, mint *speciest* *genusra*. Hosszan tárgyal arról is, hogy gyakran – a szónok szándékától függetlenül – ugyanaz a *quaestio* önmagában is *finita* és *infinita* egyszerre, például az „*An Petro sit studendum philosophiae?*” (Tanuljon-e Péter filozófiát?) *quaestio finita* a személyre nézve, de *infinita* számos más körülmény tekintetében (an *Pragae?* an *Viennae?* an *Romae?* an *Scoti?* an *Divi Thomae?* – Prágában-e? Bécsben-e? Rómában-e? Scotusét-e? Aquinói Tamásét-e? stb.). Az „*An Sol sit major terrâ?*” („nagyobb-e a nap a földnél?”) *quaestio* arra példa, hogy – noha szabatos logikai elemzés szerint a *finita* csoportba tartozik – a benne szereplő valóságelemek végtelenül nagy összetettségi mértéke miatt *infinitának* tekinthetjük (Worpitz 1688/1709). A *hypothesis* és a *thesis* viszonyának a retorika mellett a bibliaértelmezésben és a prédikációelméletben is megvolt a maga jelentősége. A 17. század elején olyan homiletika-szerzőt is találhatunk, aki szerint a szentírás-magyarázatból a teológiai tanítást megalapozó prédikáció minden esetben megvalósítja *hypothesis* és *thesis* egységét: „*doctrina à textu differt, ut thesis ab hypothesis*” („a tantétel úgy különbözik a textustól, mint a *thesis* a *hypothesis*től”; Schlepner 1608, 29–94).

Úgy látom, hogy *hypothesis* és *thesis*, valamint viszonyuk retorikai értelmezése tekintetében semmiféle felekezeti különbség nem mutatkozik a 16–17. században.

2. Mind a katolikus, mind a protestáns elméleti munkák a klasszikus retorikai rendszerre, Ciceróra és Szent Ágostonra hivatkozva szokásszerűen ismételtetik azt is, hogy a szónoknak három célkitűzése van: *docere*, *delectare*, *flectere*. E három célkitűzés a retorikatörténet antik eredetű, legközkeletűbb toposzai közé tartozik. Ám évszázadokon át nagy a változatosság abban a tekintetben, hogy milyen vélemény alakítható ki e három célkitűzés hierarchiájáról, fontossági sorrendjéről és együttes kezelhetőségéről; abban a tekintetben pedig teljes a bizonytalanság, hogy a szónoklat különböző fajtáihoz vagy *genusaihoz* tartozó feladatok-e ezek, vagy a szónoklatot egészében illető, tehát minden szónoklatban mindig megvalósítandó követelmények. A retorika hazai történetében Verseyhy Ferenc adta a legmarkánsabb választ az utóbbi kérdésre: ő egyértelműen szónoki

műfajokat különített el e célkitűzéseknek megfelelően, s így a hagyományos fogalmi hármasságot a retorikai gondolkodásnak egy egészen más szintjén húzta elő, mint bármely elődje. Az így kialakuló, funkcionális meghatározottságú műfaji csoportok mintegy felváltották nála a tematikailag megalapozott korábbi műfaji csoportokat. Hiszen nyilvánvaló az affinitás a *movens dicendi* genus és a *genus deliberativum*, valamint a *delectans dicendi* genus és a *genus demonstrativum* között. Ebből a szempontból tekintve a Verseghy-féle beosztásra, a változás nem is oly nagy mértékű a tradicionális keretekhez képest: a *genus iudiciale* gyakorlatban nem alkalmazható tanításai kiléptek nála a rendszerből, s helyükre a *genus docens*, avagy *didacticum* előírásai kerültek (Verseghy 1816–1817).

Úgy látom, hogy a Verseghy által választott radikális megoldást megelőzően a három antik eredetű célkitűzést nem használták fel nálunk beszédnemek, beszédműfajok elhatárolására. Az egyes célkitűzések jelenléte, aránya és a szerepüket igazoló ismeretelméleti elgondolások azonban – szemben a *hypothesis*ről és *thesis*ről tanítottakkal – felekezeti különbségeket mutatnak. Az alapvető megfontolások tárgyát természetesen az képezi, hogy képes-e a három célkitűzés azonos irányba hatni, erősíteni egymást a prédikációtól megkívánt hatás elérésében.

Katolikus felfogás szerint a kommunikáció érzékekre ható elemei képesek az értelemre hatni, és elindítani „azokat a gondolatokat, amelyek (...) a jó elfogadásához, az akarati elhatározáshoz vezetnek” (Holl 1992, 18; Bitskey 1979, 87). Érdemes megemlíteni például Worpitz stílustipológiáját. Ha a szónoklat elsődleges célja a *docere*, az alsó stílus alkalmazandó, míg a *delectare* célkitűzéséhez a középső, a *moveré*éhez a felső stílus illik. „In *concionibus*, et *orationibus* panegyricis, v. g. (...) in *funeribus*, etc. *adhibendum stylum mediocrem*; *mens enim est delectare*” („a magasztaló prédikációkban és szónoklatokban, például a halotti beszédekben stb., a közepes stílust kell alkalmazni; a cél ugyanis a gyönyörködtetés”). De ha a szónok például „*de vita hominis, vel salute aeterna*” („az emberi életről vagy az örök üdvösségről”) beszél, „*opus est stylo summo, quia motus est faciendus*” („a felső stílus a helyénvaló, minthogy szenvedélyt kell ébreszteni”). A gondolatmenet folytatását és egyes következtetések levonását már Worpitz másik művében, a *Clara et praeclara methodus*ban találjuk meg. Itt ír arról, hogy a beszéd célja „*Non solum movere (...) intellectum, sed et impellere et flectere voluntatem*” („nem csupán az értelmet megmozgatni, hanem felindítani és elfordítani az akaratot”), amin „*veritate, bonitate, ornatu, decoro*” („igazsággal, jósággal, ékességgel, díszességgel”) kell dolgozni. Amint látható, a meggyőződést kialakító hatástényezők között csak egy a *veritas*, a *bonitas* minden bizonnyal a szónokkal szemben hagyományosan támasztott erkölcsi követelményeket jelenti, és ezek mellett két, a gyönyörködtetés irányába ható elokúciós-stilisztikai kívánalom, az *ornatus* és a *decorum* említették (Kecskeméti 1998, 112–113).

Soarez kézikönyvének 17. századi átdolgozásait és kiegészítéseit, közöttük a névtelenül említett *Clara et praeclara methodus* is (épp az 1728-as nagyszombati volt e mű első olyan kiadása, amelynek a címlapja feltüntette Worpitz szerzőségét) Barbara Bauer vizsgálta meg alaposabban. Megállapította, hogy az átdolgozók általában a szuggesztivitás, meggyőzőerő, *imaginatio* előtérbe kerülő követelményei szerinti kiegészítéseket végeztek. Worpitz gondolatmenete is jól mutatja azt a folyamatot, amely a katolikus szónoklatban a *movere* igényét állította a legfontosabb helyre, de azzal együtt a *delectare* jelentőségét is megnövelte (Bauer 1986, 216–229). Amikor Worpitz idősebb rendtársa, Bohuslav Balbín különbséget tett *retorica antiqua* és *nova* között, az utóbbira azt tartotta jellemzőnek, hogy „*magis ad pompam ostentationemque sui et oblectationem auditorum componitur suique ingenii vivit auspiciis*” („inkább a maga fényére és fitogtatására és a közönség mulattatására készül és éleselméjűségének segélyével él”). Az *oratio* lényege a gondolatmenetben egyértelműen az *admiratio*val azonosul (Trísška 1972, 69).

A református nézetek megértéséhez viszont Kálvin Institutióját érdemes idézni, amely szerint a lélek két fő működése az értelem (Szenci Molnár Albert fordításának terminológiája szerint: „okosság”) és a kívánság, az utóbbinak két része az akarat és a „gyönyörködő vágyódás”. Ez az utóbbi kettő egymással élesen szemben áll a ráció megkövetelte belátások elfogadása tekintetében: „az legyen az akarat, midőn az kívánság enged az okosságnac: az gyönyörűségre vágyás pedig az, midőn az kívánság az okosságtul nem hadgya magát vezéreltetni, hanem annac igáját eltaszittyta tőle és mértéktelen dolgokra kiczavarog” (Olasz 1973, 45–46). A hármas célkitűzés tehát nem egy lineáris folyamat egymást követő három pontjaként valósul meg, hanem a *docere* és a *delectare* eleve sohasem lehetnek ugyanannak a folyamatnak a részesei.

A közlés tartalmának a dolgokkal adekvátnak kell lennie, a kifejtés rendje pedig – a szórakoztató és gyönyörködtető célkitűzések teljes kikapcsolásával – meg kell egyezzen a dolgok közötti kapcsolatok természetes és világos rendjével. A szélsőséges álláspontot ebben a tekintetben a 17. század közepének puritánusai képviselték, akik a rámista tudományrendszeren többféle lehetséges retorikai konzekvenciája közül az autonóm irodalmiság ellenében elfogalható legradikálisabb teoretikus pozíciót választották. Oly kevésbé ismertek el a tárggyal racionálisan adekvát és ökonomikus kifejtéshez képest más elrendezési lehetőségeket, hogy egyéb közlési technikákkal Apáczai Csere János *Encyclopaediájának* egyetlen mondata foglalkozik csupán: „Midőn valamely beszéllőnek céllya nem az, hogy csak szinte tanítson, hanem hogy gyönyörködtessen, felindítson, megcsallyon, akkor el kell ennek a rendnek rejtetni, némellyeket egymáson által tévén, egyéb dolgokra kikapván, imitt-amott mulatozván, és mindeneket okoson alkalmaztatván a beszéllő tanácsára és a hallgatónak hasznokra” (Apáczai 1653/1655, 158). A sajátos művészi diszpozíció lehetőségei közül e sorok csak az áthelyezés, a kitérés és az elidőzés (Amesius Apáczai Csere kivonatának alapjául szolgáló szövegében: *transpositio*, *egressus*, *commoratio*) lehetőségét tartalmazzák. (A felsorolás első tagja a kritikai kiadás kommentárja szerint a jelképes átértelmezést jelentené Apáczai 1653/1655, 158 – ám valószínűbb, hogy a *hysterologiat* [*transmutatio*] nevezi meg.) Ezen a ponton az egyébként sokkal szemléletesebb Magyar logikácska sem tartalmaz további részletezést, csak azt állapítja meg, hogy a *methodus*nak megfelelő természetes „rendet tartanak többire a poéták, orátorok, akármi írók is írásokban, csakhogy a poéták néha messzebb távoznak tőle, az orátorok is az kezdésben, feltevésben, megerősítésben és elvégezésben ezen rendet igyekeznek megtartani és elkövetni. Történik mindazáltal néha, hogy gyönyörködtetésnek kedvéért az ilyen rend elfordítottassék, és aminek az igaz elrendelés szerint elsőnek kellene lenni, utóltra hagyattassék” (Apáczai 1653–1659, 111).

3. Verseghynek az az imént bemutatott meglátása, hogy a tematikának az egyetemleges beszéd tárgyhoz való tartozása és a vele kapcsolatos tanító szándék egy önálló szónoklati műfajt határoz meg, nem antik eredetű eleme a retorikaelméletnek, és e gondolat elfogadása vagy tagadása két markánsan elkülönülő táborra tagolta a kora újkori retorikai gondolkodás vonulatait, Verseghy idejében már csaknem három évszázad óta. Az egyetemleges beszéd tárgy önálló retorikai beszédnembe való elkülönítése Melanchthon elgondolása volt, szoros műfajelméleti értelemben tehát a wittenbergi professzor e felvetésének elfogadása vagy elvetése mentén lehet kirajzolni a *genus didascalicum* elméletének történetét.

A melanchthoni negyedik beszédnem a katolikus retorikaelmélet lényegében nem fogadta be. A spanyol Alfonso Zorrilla *De sacris concionibus recte formandis* című kötete (Róma, 1543), e Juan Álvarez de Toledo inkvizítornak dedikált, már csak ezért is nagy tekintélyű könyv, amelyet évtizedek múlva Roberto Bellarmino külön a prédikátorok figyelmébe ajánlott, Melanchthon nyomán még különös figyelmet fordított a *genus didascalicum*ra, amely, úgy tűnik, itt jelent meg elsőként a

katolikus hagyományban. A 16. század retorikai kézikönyvei közül azonban a jezsuita iskolákban a Cypriano Soarezé tett szert meghatározó jelentőségre, ez pedig számos helyen ismételtlen nyomatékossítja, hogy a szónok nem dialektikus, feladata nem a teoretikus tanításé. „Est autem argumentatio argumenti explicatio, quâ dialectici pressius, et religiosius, oratores ornatus et liberius utuntur” („az argumentáció az argumentum kifejtése, amellyel a dialektikusok tömörebben és aggályosabban, a szónokok pedig ékeesebben és szabadabban élnek”; I, 13). A szónok érvelésmódja néha nemcsak kevésbé szoros a teológusénál, hanem egészen különböző: „Saepe etiam definiunt et oratores, et poetae per translationem verbi ex similitudine cum quodam suavitate, quos licet imitari” („gyakran a szónokok és a költők is kellemes hatást érnek el azáltal, hogy a hasonlóságából vett, átvitt értelmű szavakkal definiálnak, amit utánozni lehet”; I, 16). A katolikus diskurzus tehát már az azt retorikailag megalapozó kézikönyv megállapításai nyomán olyan irányba indulhatott, amely eltér a tantételek száraz, racionális és tudományos érvényű kifejtésétől.

A *genus didascalicum*ot katolikus értekezés valóban alig említi többé. Feltételezhető, hogy ennek ellenére az nem hiányzik teljességgel a katolikus elméletekből, hanem a homíliával kapcsolatban tett megjegyzések mögött egy olyasfajta prédikációra tett utalásokat kell látnunk, amely az ókeresztény kor sajátos kommunikációs típusát a tanító nem modernebb elméleteivel egységben tartalmazza (Kecskeméti 1998, 106–113). Mindenesetre a katolikus retorikaelmélet hazai történetében jelentős újítás, hogy Verseyhy nagy nyomatékmal egészíti ki műfajelméletét a negyedik beszédnem tárgyalásával. Gesztusa a több évszázados katolikus tendenciákhoz viszonyítva éppúgy komoly *nóvumnak* nevezhető, mint közvetlen elődeihez képest: hiszen Grigely József retorikájának műfajelmélete is csak a három antik eredetű beszédnemet ismeri (Tóth 1998, 81).

Ugyanakkor a protestáns retorikai gondolkodásnak bevett, állandó elemévé vált a *genus didascalicum*. A negyedik beszédnembről szóló retorikai-homiletikai tanítások igen rövid idővel Melanchthon kezdeményezése után Magyarországon is ismeretessé váltak (Kecskeméti 1998, 70–72). A Magyarországon megjelent vagy magyar szerzők által összeállított kora újkori protestáns retorikai kézikönyvek közül egyedül Dálnoki Benkő Márton Gerardus Johannes Vossius nyomán készített, 1696-ban megjelent kompilációja beszél három beszédnembről. Az összes többi retorikai kézikönyvben az ókori eredetű *genus iudiciale*, *deliberativum* és *demonstrativum* mellett negyedikként a melanchthoni eredetű oktató beszédnem is szerepel.

Pécseli Király Imre azzal kezdi e beszédnem tárgyalását, hogy a *genus didascalicum* az iskolákban régóta használatos „*methodus dialectica explicandi materias, de quibus docendi sunt homines*” („azon tárgyak kifejtésének dialektikus módszere, amelyekre meg akarjuk tanítani az embereket”; Mikó Gyula fordítása). Jellemzője, hogy tárgyát főként *infinita quaestiók* alkotják, „*sine personae, loci, temporis et horum similibus designatione*” („sem személynek, sem helynek, sem más hasonlónak az említése nem szerepel benne”; Mikó Gyula fordítása). A szónok a tanításnak ezt a módszerét kölcsönveheti a dialektikától, „*copiam tamen et ornamenta sumit ex officina rhetorum, (...) ideo hoc genus docendi jure bono locum in rhetorico etiam agro sibi vendicat*” („a kifejezés eszközeit és ékeit azonban a rétorok műhelyéből választja ki, ezért a tanítás e fajtájának méltán van helye a retorikában”; Mikó Gyula fordítása). Megállapítja még, hogy e *genus* diszpozíciójában ugyanazt a hat beszédrészt lehet felépíteni, amelyeket korábban már megtárgyalt retorikájában általános érvénnyel, az pedig az idézett mondatból is kitűnt, hogy az elokúció módszereinek is abból a szónoki kelléktárból kell kikerülniük, amely retorikája II. könyvének tárgya (Pécseli Király 1612/1639). Ugyanígy csak az invenció tekintetében állapít meg külön szabályokat a *genus didascalicum*ra Ludovicus Philippus Piscator oratoriája (Piscator 1639) és az azt itt szó szerint követő Buzinkai Mihály. Csak néhány szavas, de hasonló ismertetés található e beszédnembről Conradus Dietericus oratoriájában (a *genus*

neve itt *doctrinale seu didascalicum*: Dietericus 1617/1648). Andreas Graff a retorika tananyagát három ismeretszinten összefoglaló munkájában már az *elementale* szinten elkülöníti a *genus didascalicum*hoz tartozó szónoklatokat, amelyek „*infinita themata continent*” („végtelen témákat tartalmaznak”), a többi beszédnemtől, amelyek tárgyai mindig *finita themata*. A *systema eloquentiae* szintjén megismétli, hogy az első *genus* „*tractat thetice*”, míg a másik három *hypothetice*. A diszpozícióval és elokúcióval kapcsolatos ismeretek azonban itt is azonosak mind a négy beszédnemre (Graff 1643).

A *genus didascalicum* a protestáns homiletikai elméletben is megjelent, az Andreas Hyperius által kezdeményezett homiletikai műnemelméletnek (Kecskeméti 2003) pedig emellett még a *genus redargutivuma* (a téves nézetek cáfolásával foglalkozó prédikációs műfaj), később *usus redargutoriusa* (a téves nézetek cáfolásával foglalkozó prédikációs beszéd rész) is teoretikus természetű tudnivalók közlésére szolgált. Főként az utóbbiról szóló homiletikai tanítások azonban a világi retorikaelmélet tanító nemétől részben elütő, azt némileg korlátozó megfontolásokat is mutatnak.

Csak a magyarországi homiletikai kézikönyveknél maradván: teljesen általános tudnivaló ezekben, hogy a megcáfolni kívánt teológiai tanítások részletezésébe semmiképpen sem szabad belebocsátkoznia a prédikátornak. Abraham Scultetus *Axiomata concionandijának* XLII. pontja szerint a *confutatio* mindig mérsékelt legyen, nem kell ugyanis eretnekségeket feltámasztani (Scultetus 1610/1650). Medgyesi Pál homiletikai kézikönyvének három táblájában két beszédreessel kapcsolatban is visszatérnek hasonló intelmek. A teoretikus cáfolás (*refutatio*) tudnivalói között mind az első, mind a harmadik tábla kifejti, hogy az ellenvetéseknek (*objectiones*) nem csak a heretikus egyházi hagyományból származó forrásai lehetségesek. Ilyenek lehetnek a *testi okoskodásból* (*carnalis ratiocinatio*), a hallgatók éretlen ítéletteléből származó tévedések mellett az adott tanúságnak ellentmondani látszó bibliai helyek is. Természetesen mindezen ellenvetéseket „el kell igazítani” (*refellere*), az eltérő értelműnek látszó bibliai helyeket össze kell egyeztetni. A cáfoló haszonnal (*usus reformans, redargutivus*) kapcsolatban az első tábla három intelmet ad: „1. Az cáfolásban kinek-kinek az ő maga erejét meg kell fontolni, mert tyúkfiaknak az öreg kakasokkal szembeszökni nem bátorságos. 2. Nem kell több pört indítani, hanem csak az mennyit a tanító leszállíthat. 3. A felejtékenségbe ment s eltemettetett eretnekségeket nem kell kiáskálni, mert azokról beszélni nem egyéb, hanem azokat hintegetni” (Tarnai–Csetri 1981, 161). A harmadik táblában ugyane haszon ismertetésekor az a figyelmeztetés áll: csak olyan dolgok cáfolása szükséges, amelyektől a hallgatókat ténylegesen féltetni lehet. Az egyes beszédrészekről függetlenül, a második táblának a prédikáció elkészítését tárgyaló általános módszertani tudnivalói között is ott áll, hogy vetekedést előhozni csak akkor szabad, ha igazán helye van a gondolatmenetben, és szükségesnek látszik valamely nézet cáfolata, régi, feledésbe merült eretnekségeket nem szabad terjeszteni (Medgyesi 1650). Martonfalvi Tóth György homiletikájának műfajelmélete a polemikus prédikációval kapcsolatban két helyütt is rögzíti, hogy annak megírását elősegíti a kontroverzeteológiai íráskor ismerete, ezek felhasználásának módja pedig természetesen az, hogy a vitázó iratban igazolt állításokból formálható meg a bizonyítandó igazság (mind teoretikus *doctrina*, mind *informativus usus*, vagyis tanító haszon), az ellenfél ellenvetéseiből pedig a refutálandó vélekedés, az *usus reformativus seu refutatorius* (cáfoló haszon) tárgya. Az utóbbival kapcsolatban itt is megvan az aranyszabály: régi tévelygéseket nem kell előhozni; de néhány további útmutatással is szolgál a szerző. A refutációnak „*non ex odio adversariorum, sed ex amore veritatis*” („nem az ellenfél gyűlöletéből, hanem az igazság szeretetéből”) kell születnie, „*non pro gloria nostra, sed pro veritate detegenda sancte et placide instituenda est*” („nem a magunk dicsőségére, hanem a feltárandó igazságért, feddhetetlenül és kegyesen kell elvégezni”). A szóba hozni multhatatlanul szükségesnek

gondolt ellenkezőkre is, ha lehet, mindig név nélkül kell utalni (Martonfalvi Tóth 1666). Szilágyi Tönkő Márton Martonfalvi Tóthéval megegyező felosztású beszédrész-ismertetésében ugyan az „ignoti enim nulla cupido” („nem kívánunk olyat, amit nem ismerünk”) szólás arra vonatkozik, hogy a hasznok közül előbb a teoretikusoknak kell állniuk, s csak utánuk következhetnek az érzelmeket ébresztők (Szilágyi Tönkő 1684), de érezhetővé teheti ugyanez a szólás az eltévelyedettnak tekintett teológiai nézetek nyilvános ismertetését illető óvatosságot is.

A 16–18. századi európai prédikációirodalom szakirodalma a közelmúltban, a kilencvenes években eljutott annak kimondásáig, hogy a magnitudo és a praesentia egyidejű megértésének és kifejezésének problémájával szembesülő homiletika az affektivitás hatásesszkezeinek kiterjedt ajánlásával tudta meghaladni a nyelv analitikus működését, s az így létrejött, lényegében episztemikus funkció, a kifejezés hatásossága által létrejövő megértés mással nem helyettesíthető ontológiai tétje csak a 18. század végére szorult háttérbe a racionális diskurzus és a reflexív tudatosság kogníciómodelljével szemben (Shuger 1993). A magyarországi szónoklatelmélet ugyane korszakának vizsgálata az e szakirodalmi állításokban tételezett nemzetközi trendeknek némiképp ellentmondó helyzetet mutat. A retorikai sajtószerség episztemikus funkciójának nagyobb mérvű jelenléte és tudatosítása talán egyedül a katolikus teoretikus pozíciók jellemzése tekintetében állja meg a helyét jelentősebb megszorítások nélkül.

Mind a genus didascalicum műnemének tulajdonított fontosság, mind a docere funkciójának e műnemben fellelt adekvát terep, mind a tanításban képviselt igazságok érvényességének szigorúbb megítélése viszont – az intellektuális, racionális, fogalmi természetű szónoki művészet eszményítésének elemei, olyan elemek, amelyek a korszak protestáns, főként kálvinista diskurzusrendjének meghatározó, központi tételezései és elgondolásai. A racionális diskurzus kogníciómodellje legalábbis ebben a felekezeti táborban nem a felvilágosodás eszmeiségének felbukkanása által kiváltott változás eredménye, hanem a megelőző két évszázad folyamatos episztemikus kerete és mozgástere, amelyhez képest az ismeretelméleti modell – és itt nyilvánvalóan nem a tartalmi aspektusokról, hanem az argumentációs lehetőségek készletéről van szó – gyökeres 18. századi átalakulása nem regisztrálható. Mindez nyilvánvalóan érdemi hozzászólássá volna fejleszhető ahhoz az évtizedek óta gyűrűző vitához, amely a 18. században a már felvilágosodottnak tekinthető eszmeiségre és irodalmiságra való paradigmatis átváltás kezdő időpontját próbálja feltalálni.

A katolikus Verseghy elmélete is, gyakorlata is ugyanebben a diskurzusrendben áll. Szentbeszédei, amelyeknek irodalmi specifikumai semmiféle affektivitásukban episztemikus funkcióval nem rendelkeznek, katolikus elődeiével látványosan szembeállíthatók ugyan, ez a szónoki gyakorlat azonban a korábbi hazai kálvinista prédikációelmélet karteziánus rendszerével méltán rokonítható is. Hosszú további vizsgálatokat kívánna, hogy a mind Verseghy gyakorlatát, mind szónoki elméletét mozgató megfontolásokat megnevezzük, és azok hierarchiáját megállapítsuk. Vajon Verseghy pozícióját a retorikával szembeni kanti bíráló kivédésére szánt, az egyházi szónoklat teoretikusainál korántsem egyedi gondolatmenet (Vígh 1981, 69–71) szekularizált továbbfejlesztéseként foghatjuk fel? Vagy olyan kommunikációelméletet lássunk benne, amely a felvilágosult racionalizmus régóta proponált tartalmi irányainak adekvát, pragmatikus-utilitarisztikus módszertanaként ragadható meg? Nos, e joggal kifejtendő lehetőségek mellé a magyarországi diskurzusrendben hosszabb ideje elevenen élő hagyományok egyikének hatását is méltán odaállíthatjuk, részint annak egyik összetevőjeként, hogy Verseghy retorikai munkásságát nem a litteratura elméletének történetében értékelhetjük, sokkal inkább a res litterariáében; részint pedig annak egyik bizonyítékaként, hogy a

melanchthoni diskurzuselméleti döntés milyen hosszú távra határozott meg európai gondolkodás- és beszédmódokat és -pozíciókat.

Ez persze azt is jelenti, hogy ugyancsak felvethető az ortodoxként rögzült protestáns dogmatikai elvekkel polemizáló teológiai irányzatokat kísérő irodalmi eszményeknek és a racionális kogníciómodelltől eltávolodó, szentimentális, romantikus és posztromantikus irodalmiságnak a természetes rokonítási lehetősége is. A pietizmus e felfogásban való értelmezése ma meglehetősen közkeletűnek számít, ám e kapcsolat részletes tárgyalása már semmiképpen nem illeszthető a jelen tanulmány keretei közé.

Hivatkozások

Apáczai Csere János (1959) [1653–1655] Magyar enciklopédia. Logika. Molnár, József (kiad.), Lázár György (jegyz.), Orosz Lajos (az előszót kiad., ford.), Budapest: Akadémiai.

Apáczai Csere János (1975) [1653–1659] Magyar logikácska és egyéb írások, Szigeti József (kiad., bev., jegyz.), Bukarest: Kriterion.

Bauer, Barbara (1986) Jesuitische „ars rhetorica“ im Zeitalter der Glaubenskämpfe, Frankfurt am Main: Lang.

Bitskey István (1979) Humanista erudíció és barokk világgép. Pázmány Péter prédikációi, Budapest: Akadémiai.

Buzinkai Mihály (1659) Institutiones oratoriae, Sárospatak (RMK II, 937).

Classen, Carl Joachim (2001–2003) „Das vierte genus causarum“, Studii clasice (Societatea de Studii Clasice din România) 37–39: 203–216.

Dietericus, Conradus (1648) Epitomes praeceptorum rhetoricae – Epitomes praeceptorum oratoriae, Szeben (RMK II, 695).

Graff, Andreas (1643) Lex mihi ars: Studium eloquentiae absolutum, Lőcse (RMK II, 623).

Hermann, Christoph (1964) „Eine Fragment gebliebene Rhetorik von Johannes Brenz“, Blätter für württembergische Kirchengeschichte 64: 79–103.

Holl Béla (1992) „Hajnal Mátyás: Szíves könyvecske“, in Kőszeghy Péter (kiad.) Hajnal Mátyás, Az Jesus szívet szerető szíveknek aytatosságára szíves kepekkel ki formaltatott; és azokrúl való Elmélkedésekkel és Imádságokkal megh magyaráztatott könyvechke, Bécs, 1629, Budapest: Balassi, 7–27.

Kecskeméti Gábor (1998) Prédikáció, retorika, irodalomtörténet. A magyar nyelvű halotti beszéd a 17. században, Budapest: Universitas.

Kecskeméti Gábor (2003) „A korai protestáns homiletika szerepe az európai és a hazai irodalmi gondolkodás történetében“, Irodalomtörténeti Közlemények 107: 367–398.

Keen, Ralph (1988) *A Checklist of Melancthon Imprints through 1560*, St. Louis: Center for Reformation Research.

Kršlinš, Jānis (1992) „*Dominus narrabit in scriptura populorum: A Study of Early Seventeenth-Century Lutheran Teaching on Preaching and the Lettische lang-gewünschte Postill of Georgius Mancelius*”, *Wolfenbütteler Forschungen* 54, Wiesbaden: Harrassowitz.

Macer, Casparus (1561) *Artis rhetoricae praeceptiones schematibus, non multis quidem, nec intricatis, sed tamen ad puerorum ingenia, ut speramus, appositis, explicatae, quae magnum eloquentiae studiosis fructum, et magnam ipsis bene dicendi principiis lucem, adferre possunt, Augustae Vindelicorum*.

Martonfalvi Tóth György (1666) *Ars concionandi Amesiana*, Debrecen (RMK II, 1079).

Medgyesi Pál (1650) *Doce nos orare, quin et praedicare etc. az az imadkozásra és praedicatio írásra s-tételre és a'nak meg-tanulására-való mesterseges tablak. Avagy egynehány-fele világos és mindenektől meg-érthető utmutatasok vagy modok: mellyek szerént ki ki magatulis, mind magában s-mind háza-népe közöt, söt gyülekezetekben-is... könyöröghet, praedicalhat és az praediciokat meg-tanulhatya, Bártfa* (RMK I, 832).

Olasz Sándor (1973) „*A kálvini művészetfölfogásról és magyarországi kisugárzásáról*”, *Acta Historiae Litterarum Hungaricarum Universitatis Szegediensis* 13: 43–53, 58–60.

O'Malley, John W. (1983) „*Content and Rhetorical Forms in Sixteenth-Century Treatises on Preaching*”, in Murphy, James Jerome (ed.) *Renaissance Eloquence: Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*, Berkeley: University of California Press, 238–252.

Pécseli Király Imre (1612) *Isagoges rhetoricae libri duo*, Oppenheim (RMK III, 1112).

Piscator, Ludovicus Philippus (1649) [1639] *Rudimenta oratoriae*, Várad (RMK II, 718).

Poel, Marc van der (1989) „*The Latin Declamatio in Renaissance Humanism*”, *The Sixteenth Century Journal* 20: 471–478.

Radau, Michael (1650/1656) (Beckher, Georgius) *Orator extemporaneus*, Várad (RMK II, 866).

Schanze, Helmut (1983) „*Problems and Trends in the History of German Rhetoric to 1500*” in Murphy, James Jerome (ed.) *Renaissance Eloquence: Studies in the Theory and Practice of Renaissance Rhetoric*, Berkeley: University of California Press, 105–125.

Schleupner, Christophorus (1608) *Tractatus de quadruplici methodo concionandi, rationem diversimode formatarum concionum... exponens*, Leipzig.

Scultetus, Abraham (1610/1650) *Axiomata concionandi practica, edita studio et operâ M. Christiani Kyferti Goldbergensis Silesii*, Várad, (RMK I, 840 – RMK II, 743), 1–38.

Shuger, Debora Kuller (1993) „*Sacred Rhetoric in the Renaissance*”, in Plett, Heinrich Franz (Hrsg.) *Renaissance-Rhetorik – Renaissance Rhetoric*, Berlin: de Gruyter, 121–142.

Soarez, Cypriano (1675) [1562] Praecepta rhetorices pro gymnasiis S. J. Regni Hungariae, Lőcse. (RMK II, 1362–1363)

Szilágyi Tönkő Márton (1684) Biga pastoralis, seu Ars orandi et concionandi, Debrecen (RMK II, 1536).

Tarnai Andor–Csetri Lajos (1981) Rendszerek a kezdetektől a romantikáig, Budapest: Szépirodalmi.

Tóth Sándor (1998) A latin humanitas poétikája. A studia humanitatis iskolás poétikájának elméleti kérdései a magyar irodalmi nyelvújítás korszakáig, I. Institutiones generales artis poeticae (A költői mesterség általános törvényszerűségei), Szeged: Gradus ad Parnassum.

Tříšška, Josef (1972) Studie a prameny k rétorice a k univerzitní literatuře, Praha: Univerzita Karlova.

Versegly Ferenc [1816–1817] (1972–1979) Analytica institutionum linguae Hungaricae – A magyar nyelv törvényeinek elemzése, I–XII, Szurmay Ernő (szerk.) Bartha Lászlóné–Borók Imre–Győri Gyula–Imre István–Lukácsi Hubáné–Száz Kázmér (ford.), Szolnok: Versegly Ferenc Megyei Könyvtár.

Vígh Árpád (1981) Retorika és történelem, Budapest: Gondolat.

Worpitz, Georgius (1688/1709) Manuale rhetorum, seu Quaestiones in rhetoricam R. P. Cypriani Soarij: Quarum resolutione, obscura discutiuntur, ad pleniorum eloquentiae candidatorum intelligentiam, Nagyszombat, 1709 (RMK II, 2390).

Mentve: 2023.10.13

<https://f-book.com/mi/index.php?chapter=0601KECSAREG>